

Een nieuwe kijk op heksenprocessen vroeger en nu

Recensie

Silvia Federici, *De vrouw als zondebok. Over heksen, brandstapels en onteigening*. Uit het Engels vertaald door Tineke Jager (Berchem: Uitgeverij EPO, 2022), 152pp. ISBN 978 94 6267 348 9.

Als de publicatie van Silvia Federici één verdienste heeft, dan is het alvast dat ze mijn interesse voor heksenprocessen heeft gewekt: niet zozeer voor de processen zelf, als wel voor de verklaringen ervan, die weleens meer actualiteitswaarde kunnen hebben dan vermoed. En voor lessen Latijn opent de problematiek aparte perspectieven wegens de grote en funeste impact van een Latijns boek.

In 1785 werd Elly Kedward in het Ierse dorpje Blair beschuldigd van hekserij en haar veroordeling zou tot haar dood hebben geleid. Inwoners bleven geloven dat ze in het Black Hills Forest doolde en nog altijd mensen behekste. Dit werd in 1999 de inspiratie voor de plot van een van de succesrijkste horrorfilms ooit: *The Blair Witch Project*, die het *found-footage* subgenre¹ helemaal op de kaart zette. De film illustreert de levendige verbeelding over heksen, die we nu dikwijls als entertainment ervaren, maar dit entertainment gaat terug op een bijzonder grimmige realiteit van heksenvervolgingen.

Door de band werden heksen verdacht van: schade met het boze oog, geslachtelijk verkeer met de duivel, geheime duivelsvieringen (niet toevallig 'sabbaths' geheten; joden en heksen golden vaak als inwisselbaar), waar ze zich dikwijls vliegend naartoe begaven, het gebruik van kinderlijkjes als ingrediënt voor hun heksenzalf. Volgens

voorzichtige schatting belandden hierdoor in grote delen van Europa meer dan 60.000 personen (vooral vrouwen) op de brandstapel, dikwijls na gruwelijke foltering.

Silvia Federici is niet de eerste die die vervolgingen probeert te duiden. Er is vroeger een verklaring gezocht in magisch denken², zogenaamd typerend voor de middeleeuwen en te onderscheiden van (vroeg)modern empirisch denken. Niet dus, want de grote heksenvervolgingen vonden niet plaats in de middeleeuwen maar in de 16de en 17de eeuw, de vroegmoderne tijd, de tijd van Bacon.

Kurt Baschwitz³ zag in 1948 (in een publicatie met de aantrekkelijke ondertitel *De heksenprocessen in het licht der massa-psychologie*) achter die processen de hand van psychopaten die de massa meesterlijk wisten te bespelen en een totaal irrationele waan wisten aan te praten. Maar dat verklaart evenmin waarom die vervolgingen precies in de vroegmoderne tijd piekten en waarom (voor een groot deel oudere) vrouwen gevisieerd werden. Er moeten andere factoren meespelen. Geloof in heksen is oeroud – in Apuleius' hilarische *Metamorphoses* toveren Thessalische *vagae* er lustig op los – , maar dat leidde tot aan de vroegmoderne tijd nooit tot grootschalige vervolgingen.

Lène (Helene) Dresen-Coenders, pionier van mentaliteitsgeschiedenis in ons taalgebied, linkte in haar doortimmerde publicatie *Het verbond van heks en duivel* (1983) de escalatie van heksenprocessen aan drie onderling verweven maatschappelijke factoren: een gezagscrisis, een sociaal-economische crisis en een crisis in de man-vrouwverhouding. 'De gezagscrisis spitste zich toe op de stellingname vóór of tegen Rome' (Dresen-Coenders p. 145). Extreem hoge graanprijzen – mee in de hand gewerkt door speculatie van grootgrondbezitters en van kloosters – deden vrezen voor volksoptstanden. En de vele oorlogen en epidemieën leidden tot een groot vrouwenoverschot dat prostitutie, abortus, geslachtsziekten en een afnemende sociale controle in de hand moet gewerkt hebben. Om die crisissen te bezweren, om gehoorzaamheid af te dwingen werden zondebokken gezocht... Maar de vraag blijft: waarom moesten oudere vrouwen fungeren als zondebokken? En waarom werden die zelfs harder aangepakt dan ketters?

Het is precies op die vragen dat Silvia Federici focust in haar publicatie *Witches, Witch-Hunting and Women* uit 2018, waarvan de vertaling nu voorligt. Federici gaat ervan uit – en daarmee spoort ze met Lène Dresen-Coenders (van wie ze de publicatie evenwel niet signaleert) – dat de vervolgingen niet zo een irrationeel fenomeen waren als het lijkt: er speelden heel welbepaalde belangen mee. Zij wijst op een opvallende coïncidentie: de tijd van grootschalige heksenvervolgingen in midden- en noordelijk

Europa valt samen met het inpalmen van gemeenschappelijke gronden (de 'enclosures' of 'commons') door economisch krachtige groepen/personen. De vroegmoderne tijd is immers een tijd van economische omschakeling op kapitalistische leest, 'een nieuwe economische wereldorde' (Federici p. 30) met ontmanteling van zelfvoorzienende communautaire stelsels en overschakeling op handelsgewassen⁴. (Oudere) vrouwen leidden daarbij veelal het verzet als sterkhouders in traditionele agrarische gemeenschappen. De nieuwe economische orde vereiste ook een nieuwe sociale discipline die vrouwen veroordeelde tot onbetaald thuiswerk zodat de mannen loonarbeid konden verrichten. Onafhankelijke vrouwen pasten niet in dat plaatje. In een steeds vrouwvijandiger klimaat dienden de heksenprocessen om vrouwen op hun plaats te zetten en via afgedwongen getuigenissen tegen elkaar op te zetten. Silvia Federici stipt hier significante economische factoren aan die tot nog toe buiten beeld bleven en verder onderzoek verdienen. Bill Clintons team wist het in 1992 al: *it's the economy, stupid*.

En Federici trekt vooral ook parallellen naar vandaag: nieuwe vormen van kapitaalaccumulatie gaan eveneens gepaard met heksenvervolging in onze tijd. Federici stelt vast dat in gebieden die vandaag het grootste slachtoffer zijn van ontwrichtende kapitalistische processen en waar op grote schaal gronden worden geprivatiseerd (ten voordele van een kleine elite), eenzelfde infernale dynamiek speelt, met religie als ideologische rechtvaardiging van vervolgingen⁵. Alleen al de cijfers voor Tanzania – meer dan 5.000 slachtoffers van heksenvervolging per jaar – stellen de hoogtijdagen van de vervolgingen in Europa in de schaduw.

We kunnen niet wegkijken van de historische rol van de kerken (de protestantse kerken moesten bepaald niet onderdoen voor de katholieke kerk) bij de vervolgingen. In dat licht is het bijzonder schrijnend dat tot nog toe – Federici signaleert het even – geen vertegenwoordiger van het kerkelijke establishment is overgegaan tot erkenning van de grote misdaad van hun voorgangers tegen vrouwen. Maar het gaat niet alleen om vrouwen, het maakt deel uit van een breder verhaal: als kerken zich voor één iets zouden moeten excuseren, dan wellicht voor het feit dat kerkelijke hiërarchieën sinds Constantijn zelden de kant gekozen hebben van de verdrukten, de machtelozen, de vervolgd⁶. Integendeel, ze hebben de inhalige praktijken van *the powers that be* keer op keer legitimatie verschaft. Structurele verandering van de maatschappelijke positie van de zwakkeren is voor het christelijke establishment zelden een issue geweest. Waar blijft de verontwaardiging in de westerse wereld? Ik blijf me erover verbazen. Alle zelfgenoegzame schreeuwers over 'onze (superieure) waarden, onze (superieure)

gewoonten' horen tegen het licht van deze bevindingen toch enige bescheidenheid aan de dag te leggen.

En welke Latijnse publicatie speelde indertijd een cruciale rol in de vervolgingen? *De Heksenhamer (Malleus maleficarum)*⁷ uit 1487, volgens Federici 'wellicht de meest misogynie tekst die ooit is geschreven' (p. 55). Dit boek onstond uit frustratie omdat auteur Henricus Institoris in 1485 als inquisiteur teruggefloten is in Innsbruck, en zijn geschrift stuitte meteen ook op scherpe kritiek, maar later werd het hét standaardwerk voor heksenvervolgingen. Het gevaar van het boek schuilt in twee innovaties: aanklachten mochten volgens Institoris anoniem gebeuren, waardoor aanbrengers geen aanklacht wegens laster te vrezen hadden; en hekserij werd gelijkgesteld met ketterij, waardoor alle middelen toegestaan waren, inclusief foltering en valse beloften. Exemplarisch voor dat laatste is een passage uit het derde deel *Over het tijdstip en de tweede manier van verhoren*: 'Daarop treedt de rechter binnen en die belooft haar [nl. de als heks beschuldigde] inderdaad genade, maar hij bedoelt daarmee eigenlijk genade "aan zichzelf of aan de Staat", want tot behoud daarvan is alles wat zich voordoet een genade' (*De Heksenhamer*, p. 349). En feitelijk bewijs blijkt overbodig: alles draait rond (onder foltering afgedwongen) bekentenissen; opvallend is hoeveel keer in *De Heksenhamer* sprake is van 'horen zeggen'. Daarmee is *De Heksenhamer* een gedroomd draaiboek voor elke terreurorganisatie, met als belangrijk onderdeel: doen klikken onder foltering.

Het mag op het eerste gezicht verbazing wekken dat *De Heksenhamer* zo invloedrijk werd: vertaler Ivo Gay noemt het 'een onzorgvuldig geredigeerd werk' (*De Heksenhamer* p. 39) in weerbarstig Latijn. Hij wijst bovendien op kronkelredeneringen, onlogische gevolgtrekkingen en vragen die ongegeneerd onbeantwoord blijven. Een typerend voorbeeld van Institoris' gebrekkige logica: een heilige man trof op een dag een demon aan die in de gedaante van een vrome priester in een kerk aan het preken was; verwonderd over die vrome taal vroeg hij de demon om de reden van zijn gedrag en 'de demon antwoordde: "Ik preek de waarheid, omdat ik weet dat de mensen naar het woord luisteren, maar het niet in praktijk brengen. God zal dus nog meer beledigd worden en mijn winst wordt steeds groter"' (*De Heksenhamer* p. 237). Dat houdt logischerwijze in dat elke preker die rechtschape spreekt, de duivel in de kaart speelt.

Opvallend detail: *De Heksenhamer* is in de hoogtijdagen van de heksenvervolgingen nooit vertaald, en dat bleek ook niet nodig: het was bedoeld voor de intellectuele elite; vooral de jezuïeten bleken heel enthousiaste gebruikers. Opgevoed als ze waren met het *quadrivium* en *trivium* kenden ze alle valkuilen van de retorica en de logica; het temperde hun animo voor *De Heksenhamer* niet. Bij het volk leefde tot omstreeks 1600

de idee van het duivelsverbond niet. Het waren de rechters die aan klachten over kwalijke praktijken de aanklacht van een pact met de duivel toevoegden. De publicatie kon slechts zo invloedrijk worden doordat die gebruikt is door machtige belangengroepen. Geschreven door een nuttige idioot, bleek het zieke boek dat *De heksenhamer* is, op termijn een goed van pas komend instrument in handen van machthebbers.

Dat er een eenduidige verklaring kan zijn voor alle golven van heksenvervolging, is erg onwaarschijnlijk. En *De vrouw als zondebok* van Federici zal geen laatste woord zijn. Enigszins storend zijn de herhalingen over de verschillende hoofdstukken heen, doordat een aantal van die hoofdstukken oorspronkelijk als afzonderlijke artikels zijn gepubliceerd. Soms komt het ook wat pamfletachtig over. Er wordt stellig geponeerd met weinig voorbehoud. Iets meer een 'misschien', 'vermoedelijk', 'waarschijnlijk' had niet misstaan. Maar dat doet geen afbreuk aan het belang van dit boek. En Federici's focus op hedendaagse vervolgingen is een *wake-up call* van betekenis.

Als we in onze lessen Latijn ook maar iets van de inzichten van Silvia Federici kunnen meegeven aan onze leerlingen aan de hand van kennismaking met een (of enkele) fragment(en) uit de *Malleus maleficarum*, dan zijn de lessen Latijn al ten overvloede hun investering waard geweest. Laat deze kans niet liggen.

Koen Vandendriessche
koen.vandendriessche@gmail.com

Noten

¹ Filmtechniek waarin 'waarin het gehele of een substantieel deel van het werk wordt gepresenteerd alsof het ontdekte film- of video-opnames zijn'. De gebeurtenissen op het scherm worden meestal gezien door de camera van een of meer van de betrokken personages, vaak vergezeld van hun realtime commentaar buiten de camera. Voor extra realisme kan de cinematografie worden gedaan door de acteurs zelf terwijl ze optreden, en worden wankel camerawerk en naturalistisch acteerwerk veel gebruikt.' ([https://nl.wikipedia.org/wiki/Found_footage_\(filmtechniek\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Found_footage_(filmtechniek)))

² Cf. Lène Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderde situatie van de vrouw en als middel tot hervorming van de zeden* (Ambo: Baarn, 1983), p. 271.

³ Kurt Baschwitz, *De Strijd met den Duivel: de heksenprocessen in het licht der massa-psychologie* (Amsterdam: Blitz, 1948).

⁴ Cf. ook heel recent Karen Armstrong: 'Wij hebben sinds de vijftiende eeuw de natuur leren zien als handelswaar, als grondstof om op te gebruiken.' (in een interview in *De Standaard der Letteren*, 11-06-2022).

⁵ Silvia Federici (in een interview in *Knack*, 26-04-2022): 'Gelijktijdig met deze grote economische en kapitalistische transformatie was er de massale import in Afrika van evangelische sekten, die met heel veel geld landen als Nigeria of Ghana zijn binnen gewalst, en met hun angstverhalen voor de duivel sterk hebben bijgedragen tot een sfeer van wantrouwen in de gemeenschappen. Meestal afkomstig uit de VS en verbonden met rechtse organisaties, hebben deze sekten zich sinds de jaren 1980 over de wereld verspreid, en zijn ze in grote mate mee verantwoordelijk voor de desintegratie van de dorpseconomie en gemeenschapsrelaties, waarvan vrouwen de grootste slachtoffers zijn.'

⁶ Kardinaal Romero is de grote uitzondering en hij heeft het in 1980 met zijn leven moeten bekopen.

⁷ Nederlandse vertaling: Heinrich Institoris & Jacobus Sprenger, *De Heksenhamer*. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door Ivo Gay (Utrecht: Uitgeverij IJzer, 2011).

